

FERNEZELYI BORI – LÉGMÁN ANNA

A skizofrénia társadalmi narratívái

A társadalomban, melyben élünk, a közösség által meghatározott, elfogadott metanarratívák vezérlik önmeghatározásunkat, identitásunk, élettörténetünk alakítását. A skizofrének társadalmi megítélésének alapja, hogy élettörténetük „elrugaszkozik a valóságtól”, nem a „valóságban” élnek. A skizofréniával kezelt emberekkel készített életútinterjúink alapja az a feltételezés volt, hogy a skizofrének olykor bizarrnak tűnő élettörténeteiket is a „társadalom által felkínált” narratívákra támaszkodva fogalmazzák meg. Tanulmányunk egy nagyobb kutatás része*, mely elmebetegség és egyén kapcsolatát, az elmebetegség megélésének, megértésének, megítélésének és elbeszélhetőségének lehetőségeit vizsgálja a társadalomban; hogyan képes elhelyezni magát egy skizofréniával kezelt egyén a közösség által kialakított mezőben. Jelen írásunk egy olyan ember élettörténetét tartalmazza, aki saját világába húzódott vissza, a társadalomban

Elmebetegség a társadalomban

A skizofrénia egy dezintegratív pszichózis, amelyre az észlelés, a hangulat, a gondolkodás és a viselkedés realitással való normális kapcsolatának a hasítottsága jellemző. Ez téveszméket (szilárd, megingathatatlan, téves gondolatok), hallucinációkat (észlelés inger nélkül, például hangok hallása), zavart gondolkodást/beszédet (például inkoherencia) és viselkedést, negatív tüneteket (például affektív elszíntelenedés) és szociális és/vagy foglalkozással kapcsolatos problémákat eredményez.” (Katona, C. – Robertson, M.: 1997., 12)

„Nem fogadjuk el, hogy a skizofrénia biokémiai, neurofiziológiai, pszichológiai tény. Nyilvánvaló tévedésnek tartjuk azt, hogy a dolgok jelenlegi állása szerint ezt ténynek tekintik. Nem fogadjuk el ennek a

* Ezúton szeretnénk köszönetet mondani Vajda Júliának, aki lehetőséget adott nekünk, hogy részt vegyünk kutatásában (Beteg identitás, beteg karrier OTKA: T-030316), valamint állandó kritikai észrevételeiért és a beszélgetésekért, amelyek nagyban hozzájárultak saját előítéleteink felismeréséhez és az ezekkel való szembenézéshez, és dr. Várda Ágnesnek, aki lehetővé tette számunkra, hogy pszichiátrián kezelt emberekkel interjúkat készíthessünk, és aki maga is szívesen válaszolt kérdéseinkre.

létezését. Még csak hipotézisként sem alkalmazzuk ezt az álláspontot. Nem kínálunk semmiféle modellt az értelmezésére.” (Laing, R. D. and Esterson, A.: 1970., 12)

A skizofréniának, elmebetegségnek egységes, általánosan elfogadott definíciója nincsen. Nyolcvanegy eltérő hivatalos meghatározását találhatjuk meg különböző lexikonokban és szakkönyvekben. A definíciós különbségeket dr. Bonyár Lajos pszichiáter szerint az okozza, hogy „nincs egyetértés abban, hol a határ, vagyis változó, hogy egy-egy megközelítésben úgymond mennyit hagynak rá a normalitásra.” (Dusza Erika: Magyar Narancs, XV/3., 22–24)

A hivatalos, orvosi definíciók tünetfelsorolással kísérik meg körülírni és elhatárolni a normalitástól és az elmebetegség más formáitól a skizofréniát. Az itt leírt pszichiátriai meghatározás mindazokat az elemeket tartalmazza, amelyeket az orvostudomány jelenleg a skizofrénia kritériumának tart. A meghatározás magában foglalja az egyén környezetét, a közösség és az egyén viszonyát is. A másféle realitás, ami az egyénnek a környezetével való viszonyában, az emberi kapcsolataiban, mindennapi életében fennakadásokat okoz – például hogy másként észleli a környezetét (hallucinál), másként gondolkozik (téveszméi vannak), másként beszél és viselkedik, mint környezete, a „normális emberek” –, ez alkotja a skizofrénia fogalmát.

A modern társadalmakban az elmebetegség fogalmának az orvostudomány keretei közt történő értelmezése, az elmebetegeknek nyilvánított személyek pszichiátriai intézetekben való elhelyezése általánosan elfogadott, bevett gyakorlatnak tűnik. Vajon mennyire vált dominánssá az orvosi megközelítés az elmebetegség modern történetében? Milyen keretek között, hogyan értelmezheti a szociológia ezt a fogalmat? Az elmebetegség történeti áttekintésével, nyelvi és kulturális megjelenésének vizsgálatával próbáljuk meg bemutatni a fogalom társadalmi meghatározottságát, azt, hogy egy adott társadalmi környezet függvénye az elmebetegség formája, megítélése és megélése.

Susan Sontag *A betegség mint metafora* című könyvében a betegség átvitt értelmű és metaforikus alkalmazásainak bemutatásával világít rá arra, hogy milyen képzetek, hiedelmek tapadnak a betegség fogalmához. Az örület, a skizofréniá nyelvű megjelenéseit értelmezve úgy ismerhetjük meg ezt a „betegséget”, mint egy országot, egy birodalmat a hozzá kapcsolódó „nemzetkarakterológiai sztereotípiáikon” keresztül. Az örület különböző, akár átvitt értelmű, metaforikus alkalmazásai, megjelenései a nyelvben – szólásokban, közmondásokban, nyelvjátékokban, népmesékben, irodalmi művekben – egyfajta képet adnak a betegség helyzetéről, megítéléséről a társadalomban.

A fogalom különféle megnevezései (agybajos, bolond, dilis, degenerált, együgyű, elmebajos, félnótás, féleszű, félkegyelmű, flúgos, gyagyás, hülye, idióta, ideggyenge, kretén, megszállott, örült, tébolyult, ütődött) az elmebetegek és az őket megnevező világ közötti viszonyt tükrözik. Az elmebetegséghez, elmebetegekhez fűződő kapcsolatunkról sokat elárul, hogy egy adott szituációban melyik kifejezést használjuk. Az „ütődött”, „együgyű”, „gyagyás” kifejezések egy szánni való, kiszolgáltatott emberre vonatkoznak, akit bárki kihasználhat, de aki mindennek ellenére

jól érzi magát a világában, míg az „őrült”, „tébolyult”, „megszállott” kifejezések mintha egy kiszámíthatatlan, dühöngő, másokat zaklató, félelemben tartó embert írnának le. Az „ideggyenge”, „elmebeteg” elnevezéshez a köztünk élő, hétköznapi, megfáradt, kimerült ember képe társítható, míg a „kretént”, „degeneráltak” értéktelen semmirekellőként azonosíthatjuk, aki koloncként lóg mások nyakán. Szánalom, megvetés, félelem, felmentés, elutasítás, együttérzés, elembertelenítés mind részét képezi a kifejezések alkotta, közös értelmezési tartománynak.

A „bolond” szó történetét áttekintve megtudhatjuk, hogy egykor a bujaság, feslettség értelmében használták, de volt, hogy a tévedés, tévelygés kifejezések is jelentéstartományához tartoztak. A tévedés, tévelygés jelenthet letérést az Isten által kijelölt útról, eltévelyedést mind erkölcsi, mind intellektuális értelemben. Ezek a jelentések a tébolyult elnevezésben is megtalálhatóak. Az elmebeteg ilyen értelemben az, aki gondolkodásában megtéved, meghibban, kibillen az esze a helyéből, meginog. Az „inog, billeg, bukik” jelentésben az észbeli hanyatlás kifejeződése jelenik meg. Az őrült szó „kering” jelentése az elmebetegségben szenvedők gyakori keringő, szédelő, körben járó mozgására, a visszatér, visszakerül jelentés a szellemi visszafejlődésre, a gyermeki állapotba való visszatérésre utalhat. Ezekben az értelmekben egyszerre jelenik meg a bűnösség, morális eltévelyedés, a felelősség a helyzetért, amibe az egyén jutott, és a felmentés, a szánalom, az értelmi képességek infantilizálása, a beszámíthatóság megvonása.

„Nincs ki a négy kereke. Elvesztette a betűjét. Bolond a bolond, ha mozsárba török is. Ha bolonddal beszélsz, bot legyen a kezében. Bolondnak az isten is hiába beszél. Bolond lyukból bolond szél fúj. Bolondabb, aki a bolondon kiösmér.”

Elítélő, megvető, elutasító, lekezelő hozzáállással szembesítenek minket ezek a közmondások. Az őrült nem egész ember, kevesebb, mint mi egészségesek, valamije hiányzik, ebből adódik a bolondsága, vagy ez maga a bolondság. Ragaszkodik a maga elképzeléseihez, viselkedése számunkra nem megérthető, de nem is meggyőzhető, nem lehet megváltoztatni, nem lehet és nem is érdemes segíteni neki. Aki megpróbálja megérteni őt, az maga is bolond.

„Megörül, mint bolond a tökének. Röhög, mint bolond a Napnak. Bolondnak jár a szerencse. Boldogok a lelki szegények. Bolondnak az isten is megbocsát. Bolondabb, ki neveti a bolondot.”

A közmondások egy másik típusa az őrültet nem ítéli el, szánakozva, megbocsátóan tekint rá. Az őrült nálunk boldogabban él a maga kis világában, apró-cseprő dolgoknak örül, a világ gondjai nem izgatják.

„A bolond és gyerek mondja meg az igazat. Bolond is mond néha okosat. Egy bolond annyit kérdezhet, hogy száz bölcsnek is nehéz lesz rá megfelelni.”

A megvetés és a szánalom kettőssége mellett a közmondások egy részében az őrült az, aki kívülállóként, a többiekétől eltérő gondolkodásmódjával felismeri és kimondja a mások számára nem látható igazságokat, társadalmi visszasságokat. Itt a bolond nem teherként, nehezékként, hanem épp ellenkezőleg, a közösséget segítő szerepben jelenik meg.

A bolond, a féleszű, a gyámoltalan, a kolontos gyakori szereplője a

meseirodalomnak is. A bolond kifejezés igen sok mesében a buta, hiszékeny ember jelzője, akit mindig átvernek, kigúnyolnak, kihasználnak, de aki a mese végére többnyire valamilyen úton-módon mégiscsak megtalálja a maga szerencsáját. Gyakran ostoba, semmirekellő szereplő, aki „bolond ugyan, de igen ravasz”, kihasználja helyzetét, környezetén, „szegény öreganyján”, családján élésködik, bolondságát arra használja, hogy kiszolgáltassa magát másokkal. Bolond Istók, Kolontos Palkó a mesék egy másik típusának bolondjai. Gyámoltalan, de jószívű emberek. Jószívűségük, másokra való odafigyelésük, hogy megsegítik a rászorulókat saját érdekeik ellenére is, hiszen tudják, milyen páriának, szerencsétlennek lenni, elnyeri méltó jutalmát, ahogy a mesében oly sokszor, most is igaz a mondás: „jött helyébe jót várj”. A mese végén megkapják azt a megbecsülést, amiben idáig nem volt részük és „boldogan élnek, míg meg nem halnak”.

A különböző korszakokban született szépirodalmi művek bolondábrázolásai többnyire meglepő hasonlóságot mutatnak. Ezekben az alkotásokban az őrült az, aki tisztán látja az eseményeket, aki a többi embertől eltérően nem igyekszik kényszeresen megfelelni a társadalom elvárásainak, és az ebből származó torzítások nem homályosítják el tekintetét. A társadalom kritikusaként kimondja a problémákat, rákérdez a természetesnek vett rendre, próbálja felrázni, felhívni az emberek figyelmét az eltorzult világra, amiben élnek. Bourdieu-i terminussal élve olyan próféta ő, aki nem képes szellemi tőkét hasznosítani, mivel hatalma nincs, sőt, még a legtöbb embert megillető jogoktól is megfosztatott. Nem jelent veszélyt a társadalmi rendre, nem képes változások előidézésére.

Shakespeare bolondjainak szerepe, hogy kimondják az igazságot, hogy bölcsességükkel a háttérből irányítsák az eseményeket. „Ő ész, el ne hagyj most! Segíts rajtam valami jó bolondsággal! Okosok azt hiszik, nekik bőven van belőled, de gyakran hülyének bizonyulnak; én biztosan tudom, hogy nincs eszem, ezért talán én bölcs leszek most. Mert mit is mond a bölcs Quinapalus? Többet ér egy bölcs bolond, mint egy bolond bölcs.” (Shakespeare, W.: *Vízkereszt* vagy amit akartok) Ők azok, akik büntetlenül, a bolondság álcája mögé bújva elmondhatják azt, amiről más mit sem sejt, vagy amiről mindenki másnak hallgatnia kell.

A Mester és Margaritában Hontalan Iván, a költő az egyetlen, aki tudja, érti, hogy valójában mi is történik, aki egymaga áll a többiekkel szemben. „Megpróbálta kihámozni, hogy voltaképpen mi kínozza. A kéklámpás folyosó emléke? Az a gondolat, hogy a legnagyobb szerencsétlenség a földön, ha az ember elveszti az eszét? Igen, igen, ez is persze. De ez csak olyan... általánosság. De van itt még valami. Mi lehet az? A sértés. Igen, igen a sértő szavak, amelyeket Hontalan a szemébe vágott. És a legjobban nem is az bántotta, hogy Iván megsértette, hanem az, hogy szavaiban némi igazság rejlett.” (Bulgakov, M.: *A Mester és Margarita*) Épp ezért ítéltetik skizofrénnak, hogy aztán az elmeorvosintézetben a „gyógykezelés” hatására elveszítse ítélőképességét, saját valóságát.

„A város polgárai – »természeti adottságaiknál fogva« – egyszerű hülyének tekintették őt, számára azonban nem volt kétséges, hogy áttetsző galaxisának ez a látszólag bolondos vándora romlatlanságával és zavarba

ejtő, egyetemes jóindulatával valójában »az angyaliság jelenlétét bizonyítja a mélyreható degeneráció pusztító viszonyai között.« (Krasznahorkai László: Az ellenállás melankóliája) A bolond az igazság kimondása mellett sok műben, mint Krasznahorkai Az ellenállás melankóliájában is, erkölcsi tisztaságával, mindenkit megérintő jóságával környezete fölé emelkedik. A társadalom, a közösség elidegenedett, szinte már beteges mindennapjaival, világával szemben egy másfajta, egy emberségesebb életideál megtestesítője.

Dosztojevszkij így vall regénye, A félkegyelmű főhőséről: „Egy tökéletesen szép embert szeretnék ábrázolni. De nincs ennél nehezebb a világon, különösen most...”

Cervantes a társadalom romlottságával szemben szélmalomharcot vívó Don Quijote alakjában egy olyan szereplőt alkotott, aki környezete szemében egy szánnivalóan nevetséges, szórakoztató bolondként jelenik meg, de cselekedeteit áthatja az emberi jóság, tisztaság: egy letűnt kor eszményei.

Vonnegutnál a pszichiátria funkciója, hogy engedelmes, irányítható polgárrá alakítsa az egyént, hogy a másság, az emberi szabadság megszüntetésével megszülethessen az ideális társadalom. „Ahányszor a férfi megingatta párját, a végtelenül humortalan Marsbéli pszichiátria helyretette az asszony eszét, hasznos polgárt gyártott belőle megint. Mind a férfi, mind a párja gyakori látogatója volt kórházunk elmeógyógyászati osztályának. És talán érdemes rajta elgondolkodni, hogy ez a mindenek felett frusztrált férfi volt az egyetlen Marslakó, aki bölcséleti művet írt, és ez a mindenek felett maga frusztrálta asszony az egyetlen Marslakó, aki verset írt.” (Vonnegut, K.: A titán szirénjei)

Ezek az irodalmi palettáról kiragadott példák sajátos képet festenek az őrületről. Az őrületet mássággént, értéként jelenítik meg. Gyakran az „őrült” szavaiban, tetteiben találhatunk rá az „igazságra” az élet „valódi” lényegére, szembesülhetünk mi, „közönséges” emberek a minket körülvevő világ „őrültségével”.

A társadalom egészségét leginkább átható jelenség napjainkban a különböző tömegkommunikációs médiumok által kibocsátott kultúra. A törzsi társadalmakban a mesék, mítoszok világa, a modern társadalmakban a média az, ami a világról alkotott közös tudást, elképzeléseket, hiedelmeket kifejezi, befolyásolja, ami a közösség minden tagjára hatással van. Az elmebetegség ábrázolása a médiában meglehetősen egyoldalú. Pszichopaták, családjukat kiírtó apák, gyermekükkel és önmagukkal brutálisan végző anyák, sorozatgyilkosok, az őrület riasztó képei ezek. Az elmebeteg nem emberként jelennek meg, nem ismerjük meg hétköznapijukat, életkörülményeiket, csak akkor kerülhetnek reflektorfénybe, ha valami „extrém, őrült” dolgot művelnek. Az egészről kiragadott pillanat, leegyszerűsített, sematikus ábrázolása ez a valóságnak, mely torzításokhoz vezethet. A média az ön- és közveszélyes őrült mítoszt szentesítve elősegítheti, megerősítheti a társadalomban az elmebetegekkel szemben élő előítéleteket, a velük való bizalmatlan, elzárkózó, gyakran agresszív viselkedést.

Az elmebetegek a filmekben is többnyire negatív szereplőkként, mint pszichopaták, kéjgyilkosok, veszélyes, kiszámíthatatlan és gátlástalan bű-

nözők jelennek meg. Perverz borzongási vágyunk kielégítői ők. A pszichothrillerek megközelítésmódja (pl. Psycho – 1960, Ragyogás – 1980, Hetedik – 1995.) a másságtól, érthetlenségtől való megfoghatatlan félelmünket, rettegésünket tükrözi. A társadalom tolerancia-szintjének emelkedésével, a pluralizmus, a sokszínűség értéké válásával azonban egyre több játékfilmben az elmebetegség nem mint veszélyes kór, hanem mint másság jelenik meg. Ezekben a filmekben kérdéssé válik, hogy vajon a többségnek van-e igaza, amikor bizonyos embereket más tapasztalásai miatt őrültnek tekintenek. A K-pax (2002) című film alcíme a belső bolygó, főszereplője a külvilágtól független saját világában él, és környezete kételyei, hitetlensége ellenére töretlenül hisz belső bolygója létezésében. A film alkotói ez esetben meghagyják nekünk, nézőknek a szabadságot, hogy eldöntsük, kinek az „igazában” higgyünk. Más esetben belülről ismerhetjük meg az elmebetegséget. A film lehetőséget ad arra, hogy könnyebben belehelyezkedjünk egy másik ember életébe, megismerjük gondolatait, tapasztalatait, érzéseit. Rádöbbenhetünk arra, hogy a kívülről érthetetlen, rendszertelennek tűnő gondolatok belülről milyen koherensnek, logikusnak, egyértelműnek tűnnek, mindaddig, amíg saját, objektívnek vélt tapasztalásaink szubjektivitásával kell szembesülnünk (pl. Harcosok klubja – 1999). Az elmebeteg belső küzdelmét élhetjük meg, szembesülhetünk azzal, mekkora megrázkódtatás az, amikor az általa ismert világ valóságán repedések keletkeznek, majd végleg összeomlik, amikor már nem hiheti többé amit lát, és el kell fogadnia azt, amit a többiek, mások látnak (pl. Csodálatos elme – 2002).

Vajon milyen más értelmezései, társadalmi megítélései voltak, vannak, lehetnek az elmebetegségnek?

Az őrület társadalmi tény. Különböző korszakokban különböző státusa, magyarázata volt azoknak a jelenségeknek, amelyeket ma az elmebetegség megnyilvánulásainak tekintünk. A pszichiátria történetében három alapvető magyarázat – a misztikus, az organikus és a pszichikus – létezik. (Alexander and Selesnick 1967) Úgy tűnik, egy adott korszakban mindig a társadalmi rendet, stabilitást leginkább biztosító magyarázat válik dominánssá. Más megközelítések is előfordulhatnak, de széles körben elterjedté, elfogadottá csak társadalmi és kulturális változások révén válhatnak.

A misztikus megközelítés, amely a három közül a legősibb, e megfoghatatlan jelenségeknek valamiféle démoni, természetfeletti, vallási értelmet ad. A gonosz szellem által megszállt ember szenvedéseinek, az őt gyógyító sámán gyakorlatainak, az emberi viselkedésnek, az akkor még fel nem tárt emberi test reakcióinak a magyarázatát a közösségben élő emberek a szellemvilágban lelték meg.

Az organikus megközelítés ezzel szemben a jelenség okait a szervezetben keresi. Ez a magyarázat a jelenséget már betegségként határozza meg. A természettudomány fejlődésével a szervi elváltozásokat okozó testi megbetegedések kóroktani magyarázatát egyre inkább kiterjesztették a kevésbé érzékelhető, kimutatható tünetekkel rendelkező elmebetegségekre is.

Az elmebetegségek pszichológiai megközelítése a misztikus elképzeléshez hasonlóan nem fizikai, érzékelhető létezőkben keresi a jelenség

magyarázatát. Míg azonban a misztikus megközelítés egy külső, az ember felett álló, megfoghatatlan, az emberi sorsot irányító erő megjelenésének tulajdonítja a jelenséget, a pszichikus megközelítés az ember belső vágyaival, félelmeivel, impulzusaival magyarázza azt. A természeti népek számára a megszokottól eltérő jelenségek, viselkedések – melyeknek kiváltó oka nem megfigyelhető (például a fegyver által ejtett seb megértése nem igényel természetfeletti magyarázatot) – misztikus magyarázat után kiáltanak. Ezeknek a „láthatatlan jelenségeknek” a megértésére az emberen kívül álló okokra, természetfeletti támaszkodó magyarázata mellett megjelent az individuumból kiinduló, az egyén saját belső világának, motivációinak vizsgálatán alapuló magyarázata. Ahogy a „normális” viselkedést pszichológiai kifejezésekkel magyarázták, úgy vált adekváttá az „abnormális” viselkedés ilyen magyarázata is. Míg a misztikus elképzelés egyénen kívüli, az organikus és pszichikus megközelítés az egyénből kiinduló magyarázatot ad a jelenségre.

A pozitív orvostudomány kialakulásáig a nyugati kultúrákban a valási kiindulású megközelítés értelmében a bolondot megszállottnak tekintették. S bár az ókori görög orvostudomány kialakulása óta léteztek az elmebetegségekhez kapcsolódó kórtani magyarázatok, az ezekhez kapcsolódó gyógyítási gyakorlatokkal a jelenség domináns magyarázata misztikus megközelítésű volt. Az „elmebetegektől” való félelem és az őket övező tisztelet abban a hitben gyökerezett, hogy az „elmebeteg” a másvilág evilági képviselője.

A természeti népeknél a sámánok, varázslók közvetítettek a két világ között. Ezekben a kis közösségekben, ahol nem voltak írásban lefektetett normák, a közösségi érzés, az összetartozás kifejeződése az egyén felett álló szellemeknek bemutatott rítusokban, szertartásokban különleges jelentőségre tettek szert, a közösség stabilitását, fennmaradását segítették elő. A varázsló, a táltos, a sámán a közösség kitüntetett tagja volt, tisztelet övezte különleges képességeiért, egyedülálló tudásáért.

Az inkvizíció korában az egyház képviselői határozták meg, érdekliknek megfelelően, hogy ki vált eretnekké, az alvilág küldöttévé, akit az ördög szállt meg, és ki lett isteni hírnök, akit szentté avattak. Ebben a korszakban az „elmebetegség” megítélése többnyire a hatalmon lévők egy szűk csoportjának a monopóliuma volt. A boszorkányüldözések, az inkvizíció eszközei, a nyilvános kínzások és kivégzések a másság, a más-ként, a szabadon való gondolkodás megakadályozását, az elrettentést szolgálták. A vallási élet megreformálására irányuló mozgalmak sorsa – tehát hogy az egyház kitagadta, eretnekké nyilvánította-e követőit (pl. katarokat) vagy legitimálta (pl. ferences rend) és magába olvasztva saját nagyságának növelésére használta-e őket – sok esetben azon is múlhatott, hogy társadalmi változások kiindulópontjává, előidézőjévé válhatott-e a mozgalom.

Aki nem veszélyeztette a fennálló uralmat, aki a maga kis „bolondériájával” nehézség nélkül be tudott illeszkedni, bele tudott simulni a közösség mindennapjaiba, azt meghagyták szabadnak. Ő volt a falu bolondja, egy különösen viselkedő, mókás alak, akire ujjal mutogattak, aki a falu népét, az úri társaságot szórakoztatta. Vagy ő volt az, akit a család

elzárva tartott, mert nem volt használható semmire, akiről furcsa dolgokat suttogtak, aki minden rossz okozója, Isten büntetése, intő jel volt.

A reneszánsz, humanista eszmék terjedése – az emberi szabadság, az ember mint individuum felfedezése –, s az a tény, hogy az ember a művészet, az orvostudomány tárgyává vált, változásokat idézett elő az „elmebetegek” társadalmi megítélésében, a velük való bánásmódban is. A művészek megmutatták, hogy milyen kívülről a meztelen emberi test, a boncolással foglalkozó orvosok feltárták, hogy mi van belül, a reneszánsz filozófusok próbálták megmagyarázni, megérteni az emberi észlelést és érzéseket. Az ember elkezdett bízni a saját érzékelésében, megnyílt az út a tudomány fejlődése előtt. A szubjektív tapasztalatra alapozott szemlélet az ember belső küzdelmeinek, érzéseinek, kétségeinek területére merészkedett és ezáltal újra felfedezte az embert, mint személyiséget.

Az „elmebetegek” társadalomból való kizárása a 17. századtól kezdve egybefonódik a „betegség” moralizáló értelmezésével. Az „elmebeteg” morálisan elítélendőnek tekintették, aki nem akar a társadalom normáinak megfelelően viselkedni. Az elmebetegség morális megközelítésében megtalálhatóak a misztikus és a pszichikus magyarázat elemei is, a morálparancsai elsősorban a vallásból, a transzcendenssel való kapcsolatból származnak, a szabályoknak való ellentmondás azonban az egyén tudatából, pszichéjéből. Ebben a megközelítésben az „őrület” kapcsán nem beszélhetünk betegségről, az egyén háttérbe szorul, a fogalom társadalmi értelmezése érvényesül. Nem tettek különbséget elmebetegség, alkoholizmus, bűnözés közt, zavarkeltő, káros, büntetendő viselkedésmódnak tartották mindegyiket, mely a társadalom működését veszélyeztette. Mérénylet volt mindez az ész és a morál ellen, melynek büntetése az elzárás, a társadalomból való kizárás volt. A nem dolgozó, tétlen, mások nyakán élősködő emberek elzárása, morális elítélése a polgárság megerősödését, értékrendjét tükrözte.

A francia forradalomtól kezdve az elmebetegek elzárása, mint az elnyomás egyik szimbóluma, elítélendő magatartássá vált. Az emberi jogok, az emberi individuum előtérbe kerülése, szinte vallásos tisztelete, az eszme, hogy minden ember egyenlő, az eddig uralkodó hatalommal szemben való fellépés jelentős változásokat eredményezett a társadalomból kizárt emberek megítélésében, de nem a velük való bánásmódban. Ettől a korszaktól kezdve igyekeztek egyértelműen elhatárolni egymástól az elmebetegség és a bűnözés fogalmát: a bűnelkövetőt börtönbe zárták, míg az elmebetegek orvosi felügyelet alá kerültek. S bár az internálás gyakorlata továbbra is fennmaradt, ez az elmebetegek meggyógyításának igényével kapcsolódott össze. A gyógyítás a valóságban morális átnevelést jelentett, aminek az elérése érdekében semmilyen eszköztől nem riadtak vissza. A bánásmód az elmebetegekkel szemben mit sem javult, hideg zuhany alatti rábeszéléssel, éheztetéssel és a morális sadizmus más eszközeivel igyekeztek az elmebetegget jobb belátásra bírni. Igaz, nem mondtak le az elmebetegről, mint emberről, s megadták neki az esélyt a „belátásra”, a „gyógyulásra”, de az egyént az emberi jogok csak akkor illették meg, ha a társadalom elvárásainak megfelelően viselkedett. Az elmebetegek ettől a korszaktól kezdve végleg orvosi fennhatóság alá ke-

rültek. Ekkortól beszélhetünk a mai értelemben használt elmebetegség fogalmáról.

A „pszichikus-morális” magyarázatot a tudomány fejlődésének köszönhetően egyre inkább felváltották az organikus megközelítés és az ehhez kapcsolódó kezelési módok. Az elmebetegséget a többi betegséghez hasonlóan szervi rendellenességekre vezették vissza, az általános kórtan fogalmait alkalmazták rá, és ennek megfelelő módszerekkel próbálták gyógyítani. Az elmebetegség ettől kezdve csak egy volt a többi betegség között, s az a betegnek nyilvánított egyén morális elítélés alóli felmentését eredményezte. Az individuum szabadságának tisztelete is megkövetelte, hogy ezt a „mindenkit veszélyeztető” állapotot, ami „bárkiből előtörhet”, felszabadítsák a morális megítélés alól. Többé nem totalitásban szemlélték a beteg egyént, a szervezetest elválasztották a pszichétől. Ez a betegség egyéntől való elidegenítését eredményezte.

A 19. és 20. század fordulójától az organikus szemlélet mellett egyre meghatározóbbá vált a pszichikus, pszichoanalitikus szemlélet is. Ezen felfogás szerint a betegség gyökerei az egyén személyiség-történetében keresendők. Az elmebeteg másoktól eltérő viselkedése, idő- és térérzékelése, a külvilágra adott „különös” reakciói a személyiségfejlődés problémáira vezethetők vissza.

Ebből a történeti áttekintésből kiténik, hogy az elmebetegséget (ahogy arra már az elnevezés is utal) több mint kétszáz éve betegségnek tekintik, amit az orvostudomány által meghatározott eszközökkel gyógyítani kell.

A 20. században az elmebetegségek organikus és pszichikus megközelítéseinek gyakran egymást kizáró magyarázataiból eredeztethető a jelen társadalmainak pszichiátriai betegekhez való viszonya. Az organikus, biológiai megközelítés, amely a pszichiátria főáramát alkotja, az elmebetegséget az agy betegségének tartja, ami zárt pszichiátriai intézetben, gyógyszerekkel és más fizikai kezelésekkal gyógyítható. A pszichikus megközelítés szerint az elmebetegség környezeti hatások, a környezettel való folyamatos súrlódás, szembenállás, másokkal való interakció eredményeként is kialakulhat*, és az egyén környezetének, az őt körülvevő világ változtatásával, alakításával is gyógyítható. A pszichikus irányzatból nőtt ki az antipszichiátriai mozgalom, melynek célja a pszichiátriák lakóinak felszabadítása, közösségben való elfogadtatása. Az antipszichiátria nem egységes irányzat, ezzel az elnevezéssel azokat illetik, akik nem fogadják el az elmebetegség fogalmának hivatalos, orvosi-pszichiátriai definícióit. E megközelítés keretein belül mutattak rá először arra, hogy sok esetben a környezet megítélése az egyén viselkedéséről határozza meg azt, hogy ki válik elmebeteggé.

A szociológia az elmebetegség orvostudomány által meghatározott individuális megközelítését, magyarázatait próbálja meg összekapcsolni, kiegészíteni társadalmi magyarázatokkal, igyekszik bemutatni a fogalom társadalmi vonatkozásait, megítélését. Az elmebetegséget társadalmunkban a bűnözés, az alkoholizmus, a kábítószer-fogyasztás és az öngyilkos-

* Ez így pontatlan: a pszichiátria ennél határozottabb vonalat húz az organikus sérüléseken alapuló elmebetegségek és a szerzett, frusztrációkon alapuló pszichózisok között – ez utóbbiak a lehetséges átfedések mellett sem azonosak az elmebetegségekkel. – *A szerk.*

ság mellett a deviancia egyik megjelenési formájaként definiálják. Az elmebetegség tehát a deviancia fogalomkörén belül vizsgálható. Elsősorban a devianciáról alkotott elméleti keretek, kutatási irányok alakítják értelmezési tartományát.

„A devianciát úgy határozhatjuk meg, mint olyan normáknak vagy normarendszereknek a megszegését, amelyeket egy közösség vagy társadalom jelentős része elfogad.” (Giddens, A.: 1995., 138)

Ebből a definícióból következik, hogy egy adott társadalom határozza meg, mi tartozik a deviancia fogalomkörébe. A különböző kultúrákban, korokban egymástól teljesen eltérő megnyilvánulások válhatnak deviánsá. Deviancia mindaz, ami veszélyt, kihívást jelent a társadalom egysége, a közösség számára. A deviáns személy nem fogadja el a többség által fontosnak tartott szabályokat, megkérdőjelezi azokat, a közösséggel szemben áll.

Deviancia és normalitás összetartozó, egymást kiegészítő, egymástól kölcsönösen függő, „együtt mozgó” fogalmak. A társadalomban létező normák, szabályok magukban hordozzák a deviancia jelentését, a deviáns viselkedés meghatározását. Ugyanakkor a deviancia elősegíti a normák, a normalitás körülhatárolását, hogy a közösség minden tagja számára nyilvánvalóvá váljon, mi az, ami elfogadott, és mi az, ami nem. A társadalmi együttélést alakító normák csak a megszegés, a megszegésre adott közösségi reakciók révén válnak mindenki számára egységesen, azonosan érthetővé, ezáltal határozódik meg tartalmuk, kiterjedésük.

Mindebből az következik, hogy a deviancia minden társadalom számára elengedhetetlen, funkcióval rendelkező fogalom, amit egy adott közösségen belül kontrollálni, értelmezni kell.

Merton a deviáns viselkedést az alsóbb társadalmi rétegekhez tartozó egyének normális, racionális válaszreakciójának tartja a társadalom által meghatározott célok elérésére. Elképzelése szerint a társadalomban élő egyének ötféle módon viszonyulhatnak a kulturálisan meghatározott célokhoz. Az alkalmazkodás módjai: a konformizmus, az újítás, a ritualizmus, a visszahúzóds és a lázadás. Az újítást és a visszahúzóds, sőt bizonyos mértékig a ritualizmust is az alkalmazkodás deviáns formájának tartja. Az újítók csoportjába a bűnözők tartoznak, míg a visszahúzódsokat a pszichotikusok, autisták, páriák, számkivetettek, csavargók, krónikus iszákosok és kábítószerélvezők alkotják. A visszahúzóds okát abban látja, hogy a kulturálisan meghatározott célokat az egyének a társadalmilag megengedett eszközökkel nem képesek elérni, de a szocializációjuk nem engedi, hogy a társadalom által tiltott eszközöket alkalmazzanak. Ebből a konfliktushelyzetből menekülve az egyén „elhagyja” a társadalmat. Merton szerint tehát az individuumnak, az elmebetegeknek a társadalom által behatárolt mozgástéren belül a „saját választásuk” az, hogy a társadalomban, mégis a társadalomtól elzártan élnek, nem fogadják el a közös értékeket, nem tartoznak a közösséghez. Elméletében a visszahúzóds a társadalom képviselői számára a leginkább elítélendő deviáns viselkedés, mely megkérdőjelezi a kulturálisan meghatározott célokat és súlyos terhet jelent a társadalom számára.

A modern nyugati kultúrákban az örültnek tartott emberek a társadalom periferiájára szorulnak, és sok esetben megpróbálják őket teljesen

elzárni, kizárni a közösségből. A pszichiátriai intézmények célja lehet, hogy örökre elzárja ezeket az embereket a „normális” emberek világától, vagy hogy megpróbálja „deviáns viselkedésüket meggyógyítva” integrálni őket a társadalomba. Az orvosok, pszichiáterek feladata a betegbe-látás, a betegségtudat kialakítása, az, hogy az elmebeteg képes legyen a többség szempontját, a társadalom többsége által elfogadott normákat magáévá tenni. Az elmebetegek, úgy tűnik másként látják, érzékelik a környezetet, másként reagálnak az őket körülvevő világra mint a többi ember, és nem képesek a másság élményét „konformmá”, elfogadottá tenni a többi ember számára, megosztani ezeket a közösség tagjaival. Az elmebeteg diszkonfort-érzése elsősorban nem belülről fakad, mint például a daganatos betegé, hanem a többi emberrel való interakciójából. A másokkal való találkozás során szembesül azzal, hogy számukra az ő valósága nem elfogadható, a többség számára mint elmebetegség devi-anciáknak értelmeződik. Az elmebetegek és a többség viszonya hierarchi-kus (nincs kommunikáció köztük), a többség akarata érvényesül anélkül, hogy megpróbálnák megérteni, meghallgatni a másik oldalt is.

Társadalmunkban az elmebetegség betegségként és devianciaként va-ló értelmezése, úgy tűnik, ugyanannak az éremnek a két oldalát szem-lélteti. A fogalom orvosi és szociológiai meghatározása egyfajta lenyo-mata az elmebetegeknek nyilvánított egyének társadalmi mozgásterének, emberi kapcsolatainak, interakcióinak.

Skizofrénia és élettörténet

A skizofrénia másság. A skizofrén máshogy viszonyul az őt körülvevő világhoz, másként észleli a környezetét, más valóságban él, mint az adott közösség tagjai. Nem arra keressük a választ, hogy miért alakult ki ez a másság, hanem hogy hogyan élheti meg másságát az egyén a társada-lomban, ahol őt elmebetegnek tartják. Vajon hogyan, mennyiben hatá-rozza meg élettörténete, identitása alakítását a társadalom, ahol él? Ho-gyan lehet a másságot, a közösség által nem elfogadott másságot sza-vakba önteni? Milyen keretek állnak rendelkezésre a társadalomban, mi-lyen keretek között válik megfogalmazhatóvá önmaguk és mások szá-mára narratívájuk?

A társadalom által a skizofrének számára felkínált értelmezési keret a betegség-narratíva. Az élettörténet betegségtörténetként való megfogal-mazásával élményeik, érzéseik másokkal megoszthatóvá válnak. A be-tegidentitás kialakulása azonban megköveteli, hogy valamilyen szinten azonosuljanak az elmebetegek társadalmi megítélésével. A mertoni ter-minológiát használva az egyén konform módon alkalmazkodik a társa-dalmi elvárásokhoz, önmeghatározása alapját a közösség által elfogadott betegségkép alkotja. A betegség-narratíva magyarázatot ad másságukra, felmenti őket számos társadalmi kötelezettség, viselkedésük követke-zményei alól. Felmentést adhat önmaguk számára is, hiszen bárki más is megbetegedhet, ugyanakkor viselniük kell a megbélyegzettség, a kikö-zösítés, a velük való (sokszor embertelen) bánásmód terhét.

A posztmodern társadalmakban elfogadottá, elfogadhatóvá vált a másság, a sokféleség. A skizofrének nyilvánított egyének életeseményeinek betegségtörténetként való összefűzése az értelemképződésnek csak az egyik lehetséges iránya. A koherenciára való törekvés – hogy az eseményekből egymással összefüggő értelmek képződjenek – az identitás alakulásának egyik meghatározó eleme. A skizofrénia megnyilvánulásai különböző értelmezési keretekben különböző értelmet kaphatnak. Akár egy élettörténeten belül is megjelenhet többféle, egymást kiegészítő vagy párhuzamosan haladó (vagy egymásnak ellentmondó) narratíva. Hogy melyik narratív keret vesz részt az identitás alakulásában, azt befolyásolja az egyén társadalmi környezete, élettörténeti jelene, hogy az adott keret mennyire illeszkedik az egyén élettörténetéhez, mekkora a „koherencia teremtő képessége”.

A narratíva, amely életeseményeink megfogalmazásának vezérlő fonálát adja, szinte minden esetben egy közösség narratívája is. Az egyén másfajta (többségtől eltérő) tapasztalása ellenére az interszubsztitívitás, az individuumon kívüli, közösségi nézőpont legtöbbször jelen van az elbeszélésben. Az elmebetegség élettörténeti narratívába foglalásának a betegbelátás, az elmebetegséget elfogadó önmeghatározás csupán az egyik formája.

A „betegség” vallásos köntösben vagy akár kalandregény formában realizált elbeszélése alternatívát jelenthet a skizofrének nyilvánított egyén számára: megteheti, hogy élettörténetét ne betegségtörténetként fogalmazza meg. A társadalom többsége számára az olyan narratíva, melyben a skizofrén egyénben nem alakul ki betegbelátás, betegidentitás nem elfogadható. Elképzelhető az is, hogy a skizofrének elbeszéléseiben a nyelvhez való másfajta viszonyuk miatt (Doubt, K. 1996) másképp értelmeződik a narratív koherencia is, ami az élettörténetük tartalmi részétől függetlenül magában hordozhatja történeteik elutasítását, értelmetlenné, valótlaná nyilvánítását a közösségben. Ezt az elutasítást erősítheti, ha élettörténetük nem mint betegségtörténet fogalmazódik meg. Merton megfogalmazásában ekkor az egyén nem a társadalom által meghatározott, kijelölt utat követi, újítóként, más, a többség által nem elfogadott módon akar a társadalomban érvényesülni.

A társadalomban található értelmezési keretektől, a közös valóságtól történő elszakadás, a saját, egyéni világba való visszahúzódnak az értelemképződés szélsőséges formája. Talán egyfajta reakció ez arra a meg nem értettségre, amely a környezetüktől eltérő viselkedésükből, kommunikációs módjukból, élettörténetük sajátos szerkesztéséből fakad. Úgy tűnik, az elmebetegként diagnosztizáltak többsége vágyik arra, hogy a társadalomhoz tartozzon, hogy a „közös világban” élhessen, ami identitásuk alakulásában, az értelemképződés folyamatában is tükröződik. A más tapasztalásból eredő feszültségek feloldásának egyik lehetséges megoldása azonban, hogy az egyén létrehozza a saját világát. Az autisztikus viszony a külvilággal, az hogy a társadalom által szabott határok, a társadalmi megítélés az egyén valóságán többnyire kívül esik, megszünteti a konfliktusokat az élettörténet alakításakor. Az egyetlen összekötő kapocs ekkor a nyelv lehet az egyén és a közösség között, ami formát ad az értelemképződésnek, ami minden individuum számára kijelöli

az elbeszélés végső határait. Az alkalmazkodási tipológiában a visszahúzódók a társadalomban, mégis a társadalmon kívül élnek, nem fogadják el a társadalom által felkínált célokat és értékeket, önmagukba zárkóznak.

Módszer

Kutatásunk során skizofréniával diagnosztizált és kezelt emberekkel készítettünk életútinterjúkat. A narratív interjúk technika lehetővé tette számunkra, hogy ne előre meghatározott jellemzők mentén értelmezzük az örület fogalmát. Vizsgálatunkban nem a skizofrénia okát próbáltuk megtalálni, célunk a társadalom által meghatározott fogalom egyéni megélésének feltárása volt, áttörve a fogalom köré épített misztikus képzeteken, megkérdőjelezve a társadalomban, a bennünk élő előítéleteket. Az élettörténetek beszámolóik, melyek a társadalmat, annak működését beszélik el, ábrázolják egy meghatározott nézőpontból. Az élettörténetekből megpróbálhatjuk értelmezni, hogyan, miért éppen az adott módon alakul, épül fel társadalmunkban egy élettörténet az individuum emlékeiből.

Úgy gondoltuk, hogy kutatásunk tárgya – a narratívákban megmutatkozó identitások, az, hogy hogyan él, hogyan képes megfogalmazni magát társadalmunkban egy a közösség által elmebetegnek nyilvánított egyén – nem vizsgálható a szociológiában megszokott kérdőíves módszerrel. Az egyén identitásának alakulása nem redukálható a számszerűsíthető, általánosítható adatokra, mert ez egy folyamat, amely történetekbe szöve válik megszokottá, láthatóvá mások, a külvilág számára. Ezeket a történeteket próbáltuk meg értelmezni, hogy egyfajta képet kapjunk arról, hogy a társadalom, a minket körülvevő világ által felkínált narratív keretek hogyan jelennek meg élettörténetünk megfogalmazásakor elbeszélésünkben. Az elemzés lényege tehát nem egy individuális életút rekonstruálása, hanem a társadalmi makrostruktúrákba való beágyazottság feltárása. Egy részletes és kifinomult elemzés képes kimutatni a társadalmi makrostruktúrák hatását az egyedi esetekre.

A narratív életútinterjúkban kialakuló szöveg az elbeszélő „saját története”, amely az interakcióban, a „másik” (a „kérdőző”) jelenlétében és segítségével születik meg. Interjúalanyainknak elmondtuk, hogy egy kutatás keretében skizofréniának diagnosztizált emberekkel készítettünk interjúkat. Ők (az elbeszélők) azok, akik irányítják, meghatározzák az interjú menetét, mi (a kérdezők) a „viselkedésünkkel” (szemkontaktus, arcjáték stb.) és kérdéseinkkel (ami az általuk elmondottakra való visszakerdezés) történetük elmondását segítjük elő. Mindezek után a diktafon forogni kezdett, az elbeszélések megszülettek.

Az elbeszélt élettörténeteket módosítottuk, megváltoztattuk az elbeszélők nevét, az események időpontját és néhány elemét, próbálva megőrizni ezzel interjúalanyaink anonimitását. Ugyanakkor ügyeltünk arra, hogy a történetek struktúráját, (számunkra megjelenő) „értelmét” érintetlenül hagyjuk. Az interjúalanyaink által rendelkezésünkre bocsátott tények, biográfiai adatok alapján – melyeket az elemzések elején, lineáris

időskort követve, történetekbe foglaltunk – sokféle „hiteles” élettörténet fogalmazható meg. Megpróbáltuk „elképzelni”, hogy milyen ember lehet a mesélő, hogyan, milyen módokon értelmezheti az életét az adott biográfiai tényekből kiindulva.

Elemzésünkben azt próbáljuk megérteni, hogyan alakul, jön létre az „élettörténeti adatokból” a mesélő által elbeszélte élettörténet. A szövegben milyen (társadalmilag mennyire elfogadott) elbeszélői keret és hogyan jelenik meg. A mesélő hogyan alkotja meg, szerkeszti történetét, hogyan jeleníti meg önmagát benne, milyen szavakat milyen szöveggörnyezetben használ, a szövegben milyen értelmezési keretek jelennek meg, hogyan alakítják ezek az elbeszélést, hogyan válnak az élettörténet részévé. Megpróbáljuk „tettenérni a társadalmat a szövegben”, bemutatni, hogy az egyén identitásának megjelenítése a történetekben milyen társadalmilag meghatározott keretekre támaszkodik, jelezni a társadalmi hatásokat az „individuális identitás” alakításakor, s bemutatni az egyén kultúrába ágyazottságát.

Meggyőződésünk, hogy a normális és az őrült ember viselkedése között nincsen a megértés számára áthidalhatatlan szakadék. Foucault teszi föl a következő kérdést: „Az elmebetegség sajátossága nem abban áll-e a normális viselkedéssel ellentétben, hogy magyarázható, de minden megértésnek ellenáll?” (Foucault. M.: 2000., 50) Nem éppen ott kezdődik-e az őrület, ami már épp ésszel nem megérthető? Erre a kérdésre Jaspersre hivatkozva nemleges választ ad: „a megértés túlterjedhet a normális határain, az interszubjektív megértés pedig a maga lényegében érheti el a kóros világot.” (Uo.) Úgy gondolja, hogy az őrület olyan másság, amelyet a mi kultúránk ugyan elmebetegségnek tekint (hiszen az őrület a társadalom, a hatalom által meghatározott fogalom), de ez a másság megérthető, hiszen maga a megértés jelentése ez: a másik ember megértése. Talán a megértés segítségével a normális és az „őrült” között kultúránkban felépített fal is lebonthatóvá válik.

„Férfiúróól szólj nékem múzsa, ki sokfele bolygott...”

*„Nem hiszek benne, hogy az épelméjű,
vagy intelligens ember magasabbrendű
lenne az elmebetegnél, vagy fogyatékosnál.
Az elmebeteg gyakran hátafordít annak az
elidegenítő normalitásnak, amelyről a legtöbb
ember úgy hiszi – mert arra programozták be –,
hogy valós és kívánatos cél lehet.”*

(Donna Williams)

PÁL

Pál felmenői és rokonai között több elmebeteg is van. Édesapja részt vett a magyarországi németek kitelepítésében. Őrizeti államvédelmis, határőr volt. Kimaradt az őrség alatt, ezért lefokozták és áthelyezték a szlovén határhoz. Pál már itt, Nemesvéren született, 1951-ben. Édesanyja néhány

hónappal a születése előtt elesett a jeges úton. Amikor 3 éves volt, a szülei elváltak. 6 évvel idősebb nővére az apával maradt. Pál a nagynénjével és nagymamájával élt. Nagymamája vallásosan nevelte. Pál a disznóólban oltárt épített és imádkozott azért, hogy szülei újból együtt éljenek. Hittanórára járt, ministráns is volt. Gyakran unatkozott a szertartás alatt, rosszkodott, ivott a miseborból. Egy alkalommal apja, aki akkor rendőrként dolgozott, érte ment a hittanórára, és közölte a pappal, hogy a fia kommunista, ő fogja nevelni ezentúl, és magával vitte Pált. Amikor nyolcéves volt, édesapja feleségül vett egy idősebb nőt, akinek volt egy felnőtt lánya. Pál az iskolában jól tanult, úttörővezető-képzőbe járt. Barátaival együtt a közeli fűzfaligetben megalapították a Magyar Kommunista Kisállamot. Pál készítette el az állam térképeit, zászlóját, címerét. Elkezdett térképeket gyűjteni. Tutajt építettek. A padlásukon volt a rezidenciájuk, a házból egy kislány volt a titkár, ő takarított. Egy másik bandával „háborúztak”. Pál nem tudott jól verekedni. Egyik barátja, aki néhány évvel idősebb volt nála, eszperantóra, németre, latinra tanította. Összeismertette Katinkával, élete első szerelmével. Pál megfogta Katinka 13 éves nővérének a mellét. Ekkoriban édesanyja havonta csak egyszer látogatta, ilyenkor adott neki egy tízest mozira, és már ment is el. Pál néha kikísérte a vasútállomásra. Ilyenkor előfordult, hogy kapott még egy tízest. A pénzt cirkuszra költötte. Este, amikor a felnőttek már elaludtak, 11–12 óra körül bement a városba. Összeszedte és beváltotta az üres üvegeket, hogy legyen pénze cirkuszra.

13 éves volt, amikor édesanyja beállított és felhozta Pestre. A nagymama Pál keresztszüleivel Budaligetre költözött. Pál gyakran látogatta. Sokat csatangolt a környéken. Az idők folyamán megismerte a környék összes hegyét, kilátóját, ösvényét. Édesanyja nővérénél laktak (Pál, anyja és az élettársa) egy rövid ideig. Nagynénje öt fia közül a legkisebbel, Gáborral sokat játszottak együtt, a mai napig tartja vele a kapcsolatot. Anyja élettársa néha ivott. Egyszer kapott tőle egy nagy pofont. 14 évesen a háztetőről csillagászati távcsővel nézte a csillagokat, tűzijátékot, később meztelen nőket lesett onnan. Az ismerős lányokat lesegítette a járművekről. Sportöltönyt hordott lila nyakkendővel. 15 évesen ógörögül tanult és kitalált egy saját nyelvet, a malgart, és létrehozta saját birodalmát, Malgariát. 16 évesen segédmunkásként dolgozott, amikor egy teherautó majdnem elgázolta. Hátralépett, de elesett és agyrázkódást kapott. Egy mentőautóban tért magához. 8 napig kórházban volt. Édesanyja nem ápolta.

17 évesen vonult be katonának 20 hónapra. A katonaságon rádiótávírást felderítő volt. Linkócinak nevezték. Egyszer a szakácsra és alkalmi kedvesére viccből rázárta az ajtót, mikor behúzódtak a sütőkamrába, és bekapcsolta a sütőt. Aztán kiengedte őket. Büntetésből nem mehetett ki-menőre. A kimenő idején nézte a látogató nőket, lányokat.

21 évesen sokkterápiával kezelték. Egy cigányasszonnyal élt együtt. Rendbe hozta a nő lakását. Hajléktalan fiatalok azzal csúfolták, hogy idegbeteg. Munkásszállóba költözött. Itt is csúfolták. Pszichiátriai gondozóba járt, gyógyszereket kapott. 26 évesen megismerkedett Szeles Magdolnával, egy férjes asszonnyal. Az elkövetkező három évben ne-

gyedévenként volt kórházban. Édesanyja újra férjhez ment, férje 1980-ban meghalt. Ugyanebben az évben Pál rokkantnyugdíjas lett. Két évig együtt élt egy nővel. A nő öngyilkosságot kísérelt meg, és Pál talált rá. Mentőért szaladt, s meg is mentették az életét. A nő azt állította, hogy Pál impotens. A kapcsolatból 2 és fél év után barátság lett. Szakítás után Pál visszament előző barátnőjéhez, Magdihoz. Ez a kapcsolat is véget ért, négy éve nem tud róla semmit.

A nyolcvanas években egy barátjával a munkásszállóból visszament gyermekkorra színhelyeire. Esett az eső. A templomba húzódtak be, de a pap kizavarta őket, mert hangosan beszéltek.

1984-ben Pált ismét sokkolták. 1986-ban harmadszor sokkolták, inzulinkezelést kapott. Abba hagyta a kukkolást. 1998-ban 98 évesen halt meg a nagymamája. A temetésen ott volt az édesapjuk, de nem ment oda sem Pálhoz, sem a volt feleségéhez. Édesapjuk Pál nővérével, Pirivel tartotta a kapcsolatot. Pál egyszer elment a nagymamája sírjához, vett neki virágot, de nem találta meg a sírt. Édesapja 1999-ben meghalt rákban.

Mostani barátnője is férjes, de két éve külön él a férjétől. Pál Hókarú Nauszikának, Pillangócskának nevezi. Karácsonykor és szilveszterkor is találkoztak egy szállodában. Két napot töltöttek együtt.

Pál ideje nagy részében a környéken barangol. Egyszer Isaszegre szeretett volna utazni, de fent maradt a vonaton. Eltévedt, egy egész éjszakan át bolyongott. Rosszul lett, de volt nála gyógyszer. Annyi pénze maradt csak, hogy vagy telefonál, vagy egy kiflit vesz. Végül kiflit vett és elindult gyalog haza. Egy buszvezető felvette és hazavitte. Pszichiátriára került. Karácsonykor hazaengedték az édesanyjához.

Jelenleg pszichiátrián kezelik, skizofréniával. Folyamatosan gyógyszereket szed, néha injekciót kap. Az anyja és a nővére, Piri megbeszéltek, hogy ha az anyával történne valami, Piri fog gondoskodni Pálról.

Pál Malgariában él. Itt tapossa a havat bélelt, gesztenyeszínű bakancsában. Ismer minden zeg-zugot, birtokában van minden csúcs és kilátó. Mindnek tudja a nevét, tudja milyen kőzetből van, tudja, hány méter magas. Malgariában gyönyörűek a lánykák, csillogó nylonharisnyát viselnek „csodaszép kis combjaikon”. A malgar nyelvben minden élőlény először nőnemű, a nők itt kiérdemlik a nekik járó tiszteletet és udvariasságot. Pál Malgariájában egymás mellett él Kádár Jancsi bácsi és Odüsszeusz.

Miért alakította ki Pál a maga Malgariáját? Mi elől menekült ide? Az őt elhanyagoló szülei elől? A zavaros világ elől? Vagy netán egyszerűen csak gyerekkorában rátalált egy általa irányítható, nyugodtabb, szebb világra és semmi sem volt, ami arra indította volna, hogy elhagyja azt? Mi van előbb, a tyúk, vagy a tojás? Előbb volt Pál „terhelt, ügyefogyott, linkóci”, aki a csúfolás elől húzódott vissza saját világába, vagy az ilyen magának való, saját világában élő gyereket nevezi ki környezete „idiótának”, és később ez a címke rajta is marad?

Úgy beszél magáról, mint terheltől, idegbetegről, ügyefogyotról, mafláról, aki már megszületése előtt, az anyukája hasában „a fejére esett”. A hivatalos diagnózisát is elárulja: „skizofrén és borderline”. „Skizoid, skizofrén vagyok, tudathasadásos elmezavar, ha nem kezeltetem magam és időfrontváltás van, akkor nekem jaj.” Úgy adja tudtunkra mindezt,

mintha arról beszélne, hogy ő férfi, vagy arról, hogy rövidlátó. Élete természetes tényeként tekinti a betegségére. Tudomásul veszi, hogy időnként be kell mennie a kórházba, hogy folyamatosan gyógyszert kell szednie, hogy inzulinkezelést kap, még az elektrosokk-kezelésnek sem tulajdonít túl nagy jelentőséget. Az elmebetegség negatív társadalmi megítélése nemigen érinti, Malgariában, úgy tűnik, nincsen elmebetegség. Pálnak természetesen rosszulesik, hogy elmebetegsége miatt csúfolják. Elbeszéléséből kiderül, hogy nem az fáj neki, hogy őt linkócinak tartják, hiszen saját bevallása szerint is az. Azt fájlalja, hogyha ezt csúfondárosan, bántóan vetik a szemére. Mint ahogy valaki elfogadja, hogy rövidlátó, hogy szemüvegesnek nevezik, de az megbántja, ha „pápaszemes kígyónak” csúfolják.

A katonaság alatt linkócinak nevezték, mégsem bánta. Szerette, hogy megmondják neki „Linkóci, csináld ezt, csináld azt”, megcsinálta, és nem számított, hogy ő „idegbeteg”. Történetében a honvédség és a pszichiátria ugyanolyan megítélés alá esnek. Pál azért szereti ezeket az intézményeket, mert mindkettőben irányítják, pontosan tudhatja hol a helye. „Ha ránk szólnak, akkor mindig azt kell csinálni..., én imádom, ha irányítanak, addig sem kell gondolkodnom.” Számára a szabadság sokkal inkább belülről fakad. Ha irányítják, akkor legalább tudja, hányadán áll a világgal. Megteszi, amit kérnek tőle, és közben álmodozhat szabadon, Malgariában azt csinálhat, amit akar.

A történetei mindig a kalandjai színhelyére, a környező dombokhoz, hegyekhez, a valós környezetből felépített birodalmába vezetnek, vagy a különféle nyelveknek, mint például a latin, spanyol, román szavaknak valamiféle furcsa keverékébe torkollnak. Ha kényelmetlen témához ér, ha elunja a mesélést, a nyelveknek és birodalmának ismertetésébe kezd. Olykor ez a kis kitérő visszavezeti őt élete eseményeinek felgörgetéséhez, segít visszatárolni az ösvényre, amelyen elindult. A Budai-hegység bebarangolásával jut vissza például a „nagy” halálának és sírja keresésének történetéhez. A történetek nagy része megnevezett helyszínekhez vagy személyekhez kapcsolódik. A személy- és helységnevek hívószavakként funkcionálnak a számára. A nevekkkel, megnevezésekkel, a francia, olasz latin bolgár nyelvvel kapaszkodik az őt körülvevő világba. Történetében több mint negyven személy neve hangzik el, és legalább ugyanennyi helységnevé. Ezek kötik össze élettörténete mozaikos eseményeit. Úgy tűnik, Pál számára nehéz feladat életének egységes történeté formálása. Szeretné gördülékenyen, összefüggően előadni történetét, de a képek nem ilyen formában jelennek meg szeme előtt, gondolataiban. Ilyenkor rászól saját magára: „koncentrálj!”, vagy az összeszedettségét bizonyítóan azt mondja: „nyugodt vagyok, tetszik látni, tudok halkabban is beszélni”.

Gyermekkorából két személy kap kiemelt jelentőséget a történetében: a nagymamája és az édesapja. A nagymama és a vallás története párhuzamosan fut a politika, apja, Jani bácsi és a kommunizmus történetével. Belső és másokkal meg nem osztott életét az őt körülvevő világból származó „értékek, motívumok” vezérlik. Úgy éli meg, nagymamája volt az, aki szerette, törődött vele, a vallást, a hitet nyújtotta neki, míg édesapja elhagyta, megtagadta. Mégis az apja által közvetített „materializmust”

választja: „És azóta vagyok materialista, de nem vagyok szélsőségesen kommunista”. A történetben a politikai környezet nem absztrakt adottságként jelenik meg. A kommunizmus, a politikai szereplők ugyanolyan részét képezik Pál életének, mint barátai, „hegyei” a nyelvek. Kádár János valós személyként, sőt, szinte ismerősként jelenik meg az elbeszélés szövegében. Jani bácsi, ahogy apuka is, sok disznóságot csinált, de azért alapvetően „derék ember volt szegény”. S bár haragszik rá Nagy Imre miatt, azért „áldja meg a jóistenke, hiszen hiba nélkül nincsen ember”. Úttörőként megalapította a Magyar Kommunista Kisállamot, de Malgariában a keresztény értékek tán még mélyebben gyökereznek. A nagymama örökre megtartotta Pál szívében kiemelt helyét és az általa tanított becsületesség és emberszeretet az elsődleges értékek Pál számára. „Szeretem is az embereket... és visszaélnék vele” – panaszolja. Talán ez a nyitja annak, miért húzódik vissza az emberek világából az ismerős hegyekkel, dombokkal, ösvényekkel és csúcsokkal benépesített Malgariába.

Homokhegy, Frankhegy, Rupphegy, Kálváriahegy, Kőhegy, Odvashegy Pál állandó társai, „akikre” mindig számíthat. Bármilyen történhet, egy kiadós barangolás során mindig meglátogathatja őket, mindig várni fogják. Ezenkívül életének legfontosabb szereplői a lányok, asszonyok. Ők nem állandóak, változtatják egymást az idők folyamán, de mindig van valakije, akire „szerelemmel” gondolhat, akiről rajongással beszélhet. Gyönyörködik bennük, nézni szereti őket, csodálni. Őket is, mint a hegyeket, szereti szépen megnevezni, névadás által magáévá tenni, a saját birodalmába vonni. Mostani szerelme „Hókarú Nauszika”. És hogy miért? Talán mert úgy érzi: ő maga hasonlít arra a másikra, a barát, sorstárs görög csavargóra, az Odüsszeuszra, aki bebarangolva az egész világot, végül Nauszika mellett fújhatja ki magát. Elbeszélésében minden és mindenki, valós és képzeletbeli azonos módon szereplő és díszlet egyszerre. Az élettelen környezet, Odüsszeusz mitikus alakja, a közszereplő Kádár János társakként szerepelnek a történetben. Ennek ellenére az az érzésünk támadhat, hogy a személyekkel Pál nem lép „valós” interakcióba. Még „szerelmi” viszonyait is inkább a „kukkolás” jellemzi. Csodálja a nőt, becézi, de világaik még a szeretkezésben sem olvadnak egymásba. Nem enged be igazán Malgariába senkit, az embereket innen szemléli, meg sem próbál behatolni az ő világukba. A valóságos figurák Malgariában képzelt tulajdonságokkal felruházott szereplőkké válnak, „önálló életre kelnek”, új identitást, életet kapnak. Pál saját világába azonban önkéntelenül is beszüremlik a külvilág, hiszen birodalmának, nyelvének alapjai, éltetőereje a külvilágban rejlik. A világunkból származó szavak, értékek, szereplők Malgariában mind-mind megtalálják a saját helyüket és értelmüket.

Malgariát az őt körülvevő világgal a nyelv köti össze. A malgar ugyanúgy lefordítható magyarra, mint bármelyik más nyelv is. Minden nyelv, minden világ kapcsolatban áll egymással, hiszen Pál mint mondja, mindegy, hogy Allah, Elohim, Buddha, vagy Shíva, mindegyikben ott van isten. Élettörténetének elbeszélése során megpróbálja lefordítani magát, a saját világát a mi nyelvünkre. Ő soha nincs egyedül, képzelete segítségével kitölti az űrt, az ürességet, benépesíti egy egész világgal, élőlényekkel, nevekkel, a külső világ átalakított lenyomataival. Segítség-

gével mi is eljuthatunk Malgariába, megismerhetjük egy olyan embernek a világát, gondolkodásmódját, akivel ha az utcán találkozánk, valószínűleg elfordulnánk, keresztülnéznénk rajta, csak a bolondot látva benne, és nem adnánk lehetőséget arra, hogy megismerjük, megszeressük Pált és a világot, ahol ő él.

Irodalom

- Alexander & Selesnick (1967): *The History of Psychiatry*. London
- Bakonyi Péter (1984): *Téboly, terápia, stigma*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- Doubt, Keith (1996): *Towards a Sociology of Schizophrenia*. Buffalo, University of Toronto Press
- Dusza Erika (2003): *Megállítani a ringlispílt*. Magyar Narancs, XV./3.
- Geréb Ágnes – Feldmár András – Karátson Gábor (2002): *Beszélgetések Feldmár Andrásal*. Könyvfakasztó
- Foucault, M. (2000): *Elmebetegség és pszichológia*. Corvina
- Gerbner, Georg (2002): *A média rejtett üzenete*. Osiris kiadó, MTA-ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport
- Goffman, Erving (1974): *Asylums – essays on the social situation of mental patients and other Harmondsworth*. Penguin Books Ltd
- Jankowski, Kazimierz (1979): *Pszichiátria és humánium*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó
- Katona C. – Robertson M. (1997): *Rövid pszichiátria*. Springer
- Kovács Éva – Vajda Júlia (2002): *Mutatkozás – Zsidó Identitás Történetek*. Múlt és Jövő
- Laing, R. D. – A. Esterson (1970): *Sanity, Madness and the Family*. Penguin Books
- Laing, R. D. (1990): *Bölcsek, balgák, bolondok*. Európa, Budapest
- Merton, Robert K. (2002): *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Osiris
- Pikó Bettina (2002): *Adalékok a mentális zavarok kritikai szociológiájához*. Szociológiai Szemle, 2. 99–113
- Sontag, Susan (1983): *A betegség mint metafora*. Európa
- Szasz, Thomas (2002): *Az elmebetegség mítosza*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Szkizofrénia (2000), (szerk.) Bitter István, Füredi János, Budapest, Medicina
- Tengelyi László (1990): *Élettörténet és sorsesemény*. Atlantisz
- Williams, Donna (1999): *Léttelenül – Egy autista nő naplója*. Animula